

Primljen: 07.09.2025.
Prihvaćen: 09.11.2025.

Socijalne studije / Social studies 8 (8) 2025, str. 7-32.
<https://doi.org/10.58527/issn.2637-2908.8.8.7>

UDK 316.75:930.85(497.1)''1939/1945''

Originalni naučni rad

POLITIKA SEĆANJA U SFRJ: STUDIJA SLUČAJA DOLINE HEROJA¹

Jovan Milosavljević, MA
Samostalni istraživač

Sažetak: Predmet istraživanja ovog rada su državne performativne prakse sećanja u Dolini heroja u kontekstu značaja Drugog svetskog rata za učvršćivanje kolektivnog društvenog identiteta u SFRJ. Uže posmatrano, istraživanje u fokusu ima obeležavanje 15. godišnjice Bitke na Sutjesci 1958. godine, kada Bitka dobija na značaju i počinje da označava pobeđe, spremnosti na žrtvu i jugoslovenski element partizanskih jedinica. Pored te godišnjice, u fokusu će biti i 30. godišnjica Bitke obeležena 1973. godine, kada se završava memorijalni kompleks na Tjentištu, gde prateći program komemoracije donosi nove strategije, fokusirane na budućnost i nove generacije, koje su u decenijama nakon rata stasavale u drugačijem društvenom kontekstu i razvijale svoje komunikacione kodove. Šire posmatrano, istraživanje obuhvata analizu aktera koji su oblikovali narative o Drugom svetskom ratu, njihovih praksi očuvanja sećanja na rat i poginule, kao i konstruisanje prostora sećanja. Analizom tog sadržaja, primenom kvalitativne analize kroz metodu studije slučaja, analize diskursa i dijahrone komparativne analize, rad ima za cilj da predstavi kako se promena društvenih odnosa u zemlji održavala na politiku sećanja, odnosno komemorativne prakse u Dolini heroja, kao mestu sećanja od najvećeg značaja za prenos poželjnih vrednosti za tadašnje jugoslovensko društvo.

Ključne reči: politika sećanja, SFRJ, Dolina heroja, Sutjeska, komemoracije

¹ Rad predstavlja sažetak master rada autora pod naslovom „Politika sećanja u SFRJ: studija slučaja Doline heroja” odbranjenog 14. avgusta 2025. godine na Univerzitetu u Beogradu – Fakultetu političkih nauka.

E-mail: jovanmilosavljevic678@gmail.com

UVOD

Kraj Drugog svetskog rata i pobjeda partizanskog pokreta² na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije imali su presudan uticaj na promenu toka političkog i ekonomskog razvoja Jugoslavije. Totalni karakter rata doveo je i do stvaranja koncentracionih logora, sukoba partizanskih odreda sa okupacionim i kvislinškim snagama, kao i borbe između vodećih etničkih grupa na jugoslovenskom tlu. Pred novim socijalističkim vlastima se, pored zadatka izgradnje razrušene zemlje, postavio i izazov pomirenja sukobljenih naroda. Prvi kohezivni faktor video se u ideji „bratstva i jedinstva“, kao simbolu zajedničke borbe naroda Jugoslavije protiv neprijatelja, ali i simbolu koji je proklamovao zajednički rad i saradnju u novoj državi posle rata. Drugi kohezivni faktor se isticao u ideji antifašizma, a treći u socijalističkoj revoluciji, koja je nagovestila pravednije društvene i ekonomske odnose, uspešnu izgradnju zemlje i klasnu, rodnu i nacionalnu emancipaciju njenih građana i građanki (Đorđević, 2021). Žilavi otpor okupatoru i pobjeda u ratu postavili su temelje za formulisanje osnivačkog mita nove države, a KPJ i jedinice Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda su, zbog svog multietničkog karaktera i revolucionarne borbe, definisani kao glavni protagonisti najznačajnije epopeje u zajedničkoj prošlosti jugoslovenskih naroda (isto). Borbe u kanjonu reke Sutjeske su u takvom narativu istaknute kao najteže i najsudbonosnije bitke partizanskih jedinica tokom Drugog svetskog rata. U borbama od 15. maja do 15. juna 1943. godine, na prostorima severne Crne Gore, Sandžaka, severoistočne Hercegovine i jugoistočne Bosne (Mihić, 1978), poginuo je veliki broj pripadnika partizanskog pokreta, a njihova žrtva i multietničkih sastav jedinica označili su ovaj prostor kao centralno mesto za izvođenje državnih komemorativnih praksi u narednim decenijama. Kako je istakao i Josip Broz Tito:

„Širom Jugoslavije bilo je mnogo bojišta na kojima su se vodili krvavi okršaji, ali baš Sutjeska – koja je u našoj narodnooslobodilačkoj borbi dva puta bila takvo uporište (...) – najbolje odgovara da bude mjesto u koje će naši narodi uvijek sa ponosom gledati i podsjećati se koliko nas skupa košta ovo što je stvoreno. To mjesto treba da opominje i nas i buduće

² U daljem tekstu će se koristiti termin *partizani* kao zbirna oznaka koja obuhvata: *partizanski pokret*, *partizanske odrede*, *Narodnooslobodilačku vojsku (NOV)*, *Partizanske odrede Jugoslavije (POJ)*.

generacije da moraju biti poštovane žrtve koje su pale tamo i širom cijele Jugoslavije. Jer naša zemlja – koja je čitava bila jedna velika Sutjeska i za koju je palo toliko sinova naših naroda – zaista zaslužuje da je poštuju i generacije koje dolaze“ (Mihčić, 1978: 7).

U ovom radu ću se baviti analizom državnih performativnih praksi sećanja u Dolini heroja (memorijalni kompleks na Tjentištu) na 15. godišnjicu bitke, 1958. godine, i 30. godišnjicu bitke, 1973. godine, čime će se problematizovati rezultat delovanja politike sećanja vrha SFRJ da na najpoželjniji način približe NOB generacijama koje su dolazile. Ovo istraživanje ima za cilj da doprinese postojećim analizama politike sećanja u SFRJ, fokusirajući se na aktere sa pozicija moći koji su, putem narativa i komemoracija bitaka iz Drugog svetskog rata, nastojali da legitimišu postojeći diskurs o uzvišenosti partizanske borbe.

Istovremeno, rad problematizuje recepciju tih narativa među generacijama koje su rasle u drugačijem društvenom-istorijskom kontekstu i sve većom vremenskom distancom u odnosu na rat. Dosadašnja istraživanja politike sećanja u SFRJ razmatrala su ovu temu iz više različitih perspektiva. Karge (2014) je analizirala odnos pamćenja heroja i žrtva kroz poređenje komemorisanja Sutjeske i Jasenovca.

Đorđević (2021) je u svojoj studiji pristupila ovim pitanjima kroz analizu uloge tela u pokretu u procesima stvaranja prostora kroz izvođenje javnog performansa, gde je između ostalog analizirala i Dolinu heroja kroz dijahronu komparaciju. Bajford (2011) i Stipić (2024) su istraživali marginalizaciju određenih mesta stradanja, kao što je logor Staro Sajmište, odnosno aktivnosti različitih društvenih aktera da se Holokaust adekvatno uvrsti u širi diskurs o Drugom svetskom ratu. Bergholc (2007) je, analizirajući delovanje lokalnih društvenih grupa, pokazao heterogenost memorijalnih praksi i disonantnost u prenošenju zvaničnih narativa na lokalni nivo. Oslanjajući se na već postojeće analize, ovaj rad teži da dodatno sagleda komemorativne prakse u SFRJ kao dinamične procese koji su legitimisali društvene identitetske narative i strukturisali društvene hijerarhije sećanja u okviru kolektivnog pamćenja o ratu.

Metodologija istraživanja i teorijska polazišta

S obzirom na to da je istraživanje usmereno na analizu politike sećanja u SFRJ, korišćena je kvalitativna analiza. Kao osnovni kvalitativni metod, primenjena je studija slučaja Doline heroja. Konkretna studija slučaja odabrana je zbog značaja koju je Dolina heroja, tj. Bitka na Sutjesci imala za jugoslovensku simboliku u izgradnji kolektivnog društvenog identiteta u SFRJ, ali i problematizovanja predstave rata protokom vremena i smenom generacija. Kako su u radu predstavljeni različiti akteri u vertikali pamćenja (od učesnika rata sa autentičnim sećanjem do državnih i društvenih autoriteta koji učestvuju u plasiranju poželjnih predstava rata i predstavnika potonjih generacija), primenjena je i teorija koju je predstavila Alaida Asman, gde možemo razlikovati nekoliko nivoa pamćenja: individualno, socijalno i kolektivno pamćenje. „Individualno pamćenje (...) dinamički je medijum subjektivne obrade iskustava.“ (Asman, 2011: 24). Ono je umreženo, jer ne postoji izolovano, ali je i fragmentirano, jer je moguća promena protokom vremena i promenom okolnosti (isto). Tako je sećanje „aktuelizovanje sačuvanih sadržaja“, dok pamćenje sklapa selektivne sadržaje prošlosti u smisaoni poredak, čuvanjem i odstranjivanjem određenih sadržaja (Kuljić, 2006). Tek u komunikaciji sa drugim ljudima dolazi do učvršćivanja pamćenja, kada ono prelazi na nivo socijalnog pamćenja. Socijalno pamćenje polazi od pretpostavke da su pojedinci uvek obuhvaćeni nadređenom dinamikom istorijskih procesa. Čoveka formiraju određena istorijska iskustva koja deli sa pripadnicima svoje generacije, deleći sa njima stavove, slike sveta ili kulturnu matricu tumačenja. Ipak, socijalno pamćenje je ograničeno vremenskim horizontom. Ono ne postoji van žive interakcije među pripadnicima određene generacijske grupe (Asman, 2011). Odstranjivanjem pamćenja od njegovih živih nosilaca i učitavanjem u materijalne nosioce podataka (isto), ono prelazi u kolektivno pamćenje. Njega čini „niz praktičnih podataka i kulturnih sadržaja, koje ljudi uče da bi ih dekodirali i konvertovali u vlastiti identitet“ (Kuljić, 2006: 9). Ono podstiče buduće generacije da učestvuju u zajedničkom sećanju bez vlastitog generacijskog iskustva, kroz periodično ponavljanje rituala ili komunikacijom materijalnim znacima (Asman, 2011). Dakle, kolektivno pamćenje teži da prevaziđe biološko vreme pojedinca i ograničene komunikacione kodove generacijskih grupa. Primenom analize diskursa, dobija se uvid u sadržinu generacijskih komunikacionih kodova. Pored kvalitativne analize i analize diskursa, korišćena je i dijhrona komparativna

analiza. Analizirane su komemorativne prakse u Dolini heroja za 15. godišnjicu Bitke 1958. godine i 30. godišnjicu obeležavanja Bitke 1973. godine. Poređenje tih godišnjica doprineće razumevanju načina na koji se zvanično sećanje kreiralo i prilagođavalo promenjenim društvenim i političkim okolnostima. To pokazuje da je pamćenje neodvojivo od svog prostornog određenja (Katroga, 2011). Ono stvara mesto sećanja, gde se identiteti učvršćuju i trenuci istorije odvajaju od svog vremenskog toka (Norra, 1989). Mesta sećanja ne stiču svoju vrednost zbog čisto materijalne prisutnosti u prostoru, već zbog svoje simboličke funkcije i menjaju se u skladu sa načinom njihovog prihvatanja, primene i prenošenja (Kuljić, 2006). Kako je prostor oko reke Sutjeske autentično mesto odigravanja istorijskog događaja, daje osećaj prostornog kontinuiteta, pa je time prenos vrednosti neposredniji i nezavisniji od aktuelnih narativa (Đorđević, 2021). Samim tim, vrednosti koje takva mesta oslikavaju neophodno je redovno ponavljati kroz komemoracije. One predstavljaju „specifičan vid prakse sećanja i (...) sredstvo koje pamćenje održava u aktivnom obliku, (...) pomoću koga se nanovo iskazuju vrednosti zajednice“ (Đorđević, 2021: 28). Podložne su promenama koje omogućavaju adaptaciju vrednosti, normi i vidova poželjnog ponašanja, ali su osmišljene na način koji treba da ostavi „trajnije posledice na zajednice i njihove društvene odnose“ (isto: 35). Veliki se značaj pripisuje političkim autoritetima u njihovom delovanju na isticanju određenih praksi koje je potrebno ponavljati kroz komemoracije i rituale kako bi se društvena struktura održala. Kako ističe Jelena Đorđević:

„Primarno i najmoćnije dejstvo ritualnog diskursa (...) je uticaj na emocije. Politička uverenja mogu lako biti plod poverenja, jer se stvaraju na osnovu simbola, a ne na osnovu racionalnih obrazloženja. Svetkovine i rituali, u funkciji politike, do maksimuma, podstiču afekte i željene predstave, tako da je njihov impakt na svest i verovanja snažniji od konkretnih političkih poteza i akcije“ (Đorđević, 1997: 130-131).

Izvođenjem performansa i rituala teži se potvrđivanju utvrđenih vrednosti zajednice na duži vremenski period. Kroz repeticiju komemorativnih performansa, zajednica potvrđuje svoj istorijski kontinuitet i ojačava vezu između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Komemorativni performansi imaju svoj redosled izvođenja i trajanja radnji, definisane aktivnosti učesnika i pozicije koje zauzimaju tokom izvođenja. Činjenica da se komemorativni performans oslanja i na prostor

i arhitekturu koja prostor karakteriše, komemorativni performans se svrstava u „prostorno-specifične performanse“ (Đorđević, 2021). Na taj način prostor, pogotovo ukoliko je „autentičan“, postaje neodvojivi deo izvođenog performansa. Ipak, potvrda značaja tog prostora bi izostala bez radnje koja potvrđuje njegovu važnost. Samim tim se i prostor može posmatrati kao „relacioni fenomen“, koji zavisi od mesta izvođenja, učesnika u performansu i aktivnosti učesnika. To pokazuje da značenje prostora nije dato samo od sebe, već se stvara kroz odnos između elemenata. Međusobna interakcija tri pomenuta elementa daje tom prostoru celovitost (Đorđević, 2021). Monografije, studije, naučni i stručni časopisi koji su za cilj imali da predstavljaju teorije kulture sećanja, politike sećanja u SFRJ, političke performanse i spomeničku kulturu korišćene su kao literatura u pisanju ovog članka. Od izvorne građe, korišćene su fotografije memorijalnog kompleksa, fotografije nastale prilikom komemoracija, igrani film, kao i medijski materijal.

Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata

Savez boraca narodnooslobodilačkog rata osnovan je 1947. godine i kroz vreme postao jedan od najznačajnijih aktera u čuvanju sećanja na rat, ali i veze između ratne i posleratne generacije. Početkom pedesetih godina prošlog veka, Savez je brojao oko 1,3 miliona članova (Broz, 1952). Organizacija je 1961. godine preimenovana u SUBNOR (Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata) (Bergholc, 2007). Vrh ove organizacije činili su najznačajniji poratni političari. Josip Broz Tito izabran je za predsedavajućeg najvišeg organa Saveza, Izvršnog odbora i Glavnog odbora. Aleksandar Ranković i Osman Karabegović imenovani su za prvog, tj. drugog sekretara Izvršnog odbora, dok je Edvard Kardelj imenovan za potpredsednika Saveza boraca (Karge, 2014). Na osnovu Statuta koji je usvojen pri osnivanju, Savez je u svoje članstvo primao svakog onog ko se „sa oružjem u rukama borio u redovima slavnih partizanskih jedinica, narodnooslobodilačke ili jugoslovenske vojske“, ko je „aktivno podržavao narodnooslobodilački pokret“, ko se „našao u zatvoru, interniran ili na prisilnom radu zbog svog aktivnog podržavanja narodnooslobodilačkog pokreta i tamo pokazao ponašanje koje je primereno narodnom borcu“, svakog ko je „bio u zatvoru, gde je uvek ostao na liniji narodnooslobodilačkog pokreta i aktivno radio na pripremi njegovih ideja“, kao i svakog građanina koji se „van zemlje borio sa oružjem u ruci protiv fašizma“ (isto, 33-34).

Rukovodstvo Saveza i uslovi za članstvo pokazuju njegovu ekskluzivnost i tendenciju u zaštiti veterana, kao i formiranju diskursa o ratu. Samo učesće u ratu, aktivno ili pasivno, nije bilo dovoljno da se postane član ovog udruženja. Borci koji su učestvovali na strani gubitnika rata, tj. fašizma ili nacizma, kao i oni koji su sarađivali sa tim pokretima, nisu mogli da uživaju ista prava kao borci NOB-a. Slično njima, barem u trenutku osnivanja Saveza, članovi nisu mogli biti ni oni koji su za vreme rata internirani u logore, deportovani ili zatvarani na osnovu svoje nacionalne ili religijske pripadnosti (Karge, 2014). Među prvim zadacima koje je udruženje boraca imalo bila je briga o ratnoj generaciji, tj. bavljenje socijalno-pravnim aspektima sećanja na rat. One su odlučivale o društvenom, pravnom i finansijskom položaju onih koji su podržavali Narodnooslobodilačku borbu ili onih koju su u borbi izgubili članove porodice (isto). Kao što navodi Karge, Savez je 1950. godine težio da sprovede sveobuhvatan popis žrtava, s ciljem da na osnovu podataka radi na dodeli spomenica žrtvama fašističkog terora i poginulim partizanima (isto). Ipak, rezultati tog popisa nisu objavljeni. Taj popis, kao i popisi u narednim godinama, nisu mogli da zadovolje propagirani broj od 1,7 miliona poginulih ljudi u ratu. Nedovoljna transparentnost vodila je ka problemima preživelih boraca, jer bez sakupljenih podataka nisu mogli da zahtevaju svoja socijalna prava. Takođe, porodice mrtvih boraca su morale čekati obeležavanje njihovih imena na spomenicima (isto). Briga o deci poginulih boraca bila je još jedna od aktivnosti koje je Savez sprovodio u pogledu socijalnih prava. Prema podacima iz 1945. godine, bilo je 283 hiljade dece i mladih čiji su roditelji poginuli kao partizani ili „žrtve fašističkog terora“. Ubrzo nakon rata je donet i niz zakona kako bi se obezbedio bolji život preživelim, kao što je Zakon o demobilizaciji ili Zakon o poljoprivrednoj reformi i kolonizaciji, od kojih su najveći interes imali borci ili žrtve terora. Takođe, Zakon o ratnim invalidima, Zakon o penzijskom osiguranju i ordenima i drugi regulisali su brojna pitanja boraca, ratnih invalida i porodica preživelih (isto).

Drugi važan zadatak SUBNOR-a bilo je kreiranje, agitovanje i čuvanje zvaničnog sećanja na rat jugoslovenskog socijalističkog režima (Bergholc, 2007). Kako je istakao i Josip Broz Tito na VII konresu SKJ:

„Organizacije Saveza boraca su inicijatori i organizatori u radu na obilježavanju i uređivanju historiskih mjesta, otvaranju muzeja NOB i uređivanju grobova palih boraca; one učestvuju u sakupljanju i obradi

historiske građe; one su inicijatori i nosioci raznovrsnih političkih manifestacija, raznih proslava, mitinga, predavanja, izložbi; one su tumači i prenosioci borbenih iskustava i heroizma NOB na sadašnje mlade generacije, kod kojih se tako razvija i jača socijalistički patriotizam, a sve to predstavlja veliki doprinos jačanju obranbene sposobnosti zemlje.“ (Broz, 1958: 77-78)

Članovi SUBNOR-a bi na taj način trebalo da budu u „prvim redovima“ u borbi za izgradnju poželjnog sećanja na rat. Trebalo je naglašavati važnost zajedničke borbe jugoslovenskih građana različitog nacionalnog porekla, kao i da herojske podvige i žrtve iz NOB-a koriste kao važan deo u pedagoškim aktivnostima usmerenim ka jugoslovenskoj omladini (Bergholc, 2007). Uređivanje mesta sećanja i briga o spomenicima bili su jedni od prioriternih zadataka SUBNOR-a u plasiranju poželjnog sećanja na rat (Manojlović-Pintar, 2014). Organizacija je 1952. godine osnovala Komisiju za obeležavanje i uređivanje istorijskih mesta. Glavni razlog nastajanja Komisije bilo je prenošenje „junačkih podviga“ mrtvih kroz spomenik u sredstvo vaspitanja društva u izgradnji socijalizma jer, kako je istakao Aleksandar Ranković, oni su „ona živa spona koja verno tumači prošlost, obaveštava i vaspitava savremene i buduće graditelje i čuvare naše socijalističke domovine. Oni govore o herojstvu, samopregoru i uslovima u kojima se radala naša socijalistička Jugoslavija“ (Bergholc, 2007: 64-65).

Ipak, IV kongres SUBNOR-a predstavljao je priliku za analizu dotadašnjih rezultata delovanja organizacije na formiranju poželjnih sećanja na rat. Kongres je bio posvećen ne samo analizi onih aspekata za koje je Savez bio odgovoran (spomenici ili hronike), već i analizi medija, filmova, muzeja i udžbenika (Karge, 2014). Najpre se pošlo od analize medija – da li je NOR adekvatno predstavljen? Da li je bratstvo i jedinstvo u središtu naracije? Da li je NOR zauzeo ono mesto u društvu koje mu je namenjeno, tj. centralni politički i istorijski izvor jugoslovenskog identiteta (isto)? Na većinu pitanja je odgovoreno negativno i bilo je važno odrediti nove prioritete u radu. Tu se prvenstveno ističe jačanje pedagoškog rada. Savez je isticao nezadovoljstvo manjkom kvalitetnih udžbenika istorije koji su posvećeni NOR-u. Tako je Savez počeo više sarađivati sa naučnim i stručnim institucijama kako bi se nastavni materijal više usmerio ka poželjnim narativima. Takođe, planirana je podrška objavljivanju romana na temu NOR-a za decu i omladinu, izdavanje jugoslovenske čitanke na temu NOR-a za početne razrede osnovne škole, kao i

finansijska pomoć odgovarajućim izdavačkim projektima drugih institucija (isto). Preusmeravanje aktivnosti SUBNOR-a od šezdesetih godina može se opisati kroz dva pojma, najpre, pokušaj „modernizacije sećanja“: prilagođavanje Saveza boraca novom duhu mladih ljudi, a drugi je pokušaj Saveza da poželjno sećanje postavi na naučne osnove, tj. da se NOR izmesti iz strogo narativnih nivoa na naučni nivo, a time da se dobiju čvršće osnove u prenošenju (isto). „Naučni nivo“ odnosio se na aktivnije učestvovanje stručnijih ljudi u proučavanju i prenošenju nasleđa NOB-a i rata u Jugoslaviji.

Pokušajem modernizacije sećanja, savezni i republički organi su veliki deo svojih fondova usmerili na ustanove za decu i omladinu i organizacije jubileja koje su primerene mladima, a na temu NOB-a. Finansirane su organizacije kao što su Savez izviđača ili Omladinska organizacija gorana, čije aktivnosti nisu bile strogo usmerene ka radu na pamćenju (isto). Jačanje saradnje sa naučnim institucijama, kako smatra Karge, značilo je i jačanje idejno-političkih aktivnosti Saveza boraca. „Etičke vrednosti“, koje su od tada imale veliki značaj za aktivnosti Saveza, označene su i kao „stvarne revolucionarne tekovine“, „ispravni i čisti ideali“ ili kao „celokupnost etičkih i moralnih vrednosti koje su našoj borbi pomogle da pobedi u ratu“ (isto). Prenošnje „istinitih“ i „pravih“ tradicija predstavljao je garant opstanka jugoslovenske države.

Prakse spomeničkog obeležavanja u SFRJ

Državni akteri socijalističke Jugoslavije su od početka bili uključeni u formiranje narativnog i umetničkog značaja spomenika (Lajbenšperger, 2013). Podizanje spomenika palim vojnicima bila je pre završetka rata 1945. godine jedna od obaveza lokalne narodne vlasti. Ceremonijama otkrivanja prisustvovali su predstavnici novoustanovljene vlasti, građani, sveštenici, kao i predstavnici Crvene armije i SSSR-a. Obično su memorijali podizani u formi postamenata i spomen-ploča, ali su vremenom obogaćivani figurama i figuralnim kompozicijama (Manojlović-Pintar, 2014). Kao prvi simboli nove socijalističke zajednice, proizašle iz socijalne borbe i ideološke revolucije, promovisani su kroz predstavu vojnika. Međutim, nije se radilo o vojniku jugoslovenskog pokreta, već Crvene armije (Manojlović-Pintar, 2005). Spomenik u Murskoj Soboti bio je prvi značajniji spomenik u Jugoslaviji podignut nakon oslobođenja, uz svečano sahranjivanje vojnika

Crvene armije (Lajbenšperger, 2013). Čak i pre završetka rata, krajem oktobra 1944. godine, obeležen je pomen i plan za podizanje spomenika sovjetskom vojniku na Pozorišnom trgu (današnjem Trgu Republike u Beogradu), gde su prisustvovali komandanti sovjetskih i jugoslovenskih snaga, među kojima Andrej Aleksandrovič Ždenov, Peko Dapčević i Mijalko Todorović, kao i brojni Beograđani koji su prvi ritualno bacili grumene zemlje na grobove palih vojnika (Manojlović-Pintar, 2005).

Ugledajući se na SSSR u tom trenutku, Jugoslavija je preuzela socrealistički prikaz u podizanju spomenika. Veći spomenici su obično sadržali figure vojnika u borbenoj fazi, dok je na manjim bila česta petokraka na vrhu, kao pokazatelj vođstva Komunističke partije u pobedi (Lajbenšperger, 2013).

Ipak sukob sa Informbiroom 1948. godine doneće novu fazu u predstavljanju spomenika posvećenim borbi u Drugom svetskom ratu. Tokom 1949. godine uklonjena je većina spomenika posvećena crvenoarmejcima, dok se kult herojstva vojnika SSSR prenosi na autohtonost narodnog ustanka i jugoslovenske revolucije (Lajbenšperger, 2013). Politički razlaz značio je i težnju jugoslovenskih aktera za novim umetničkim izrazima u predstavljanju borbe za slobodu. U periodu od 1952. do 1954. godine došlo je do debatovanja o dominaciji socrealizma ili modernizma, koja se završila pobedom modernističkog izražaja (Pejić, 2014). To se posebno istaklo u promeni odnosa SUBNOR-a, kao glavnog naručitelja spomenika, prema umetničkim organizacijama i grupama. Na savetovanju Saveza društava muzealaca i konzervatora Jugoslavije, održanom 1953. godine, formira se sekcija za muzeje i spomenike NOB pri Upravi muzealskog-konzervatorskog društva FNRJ (Horvatinčić, 2017). Već 1955. godine, sekcija je organizovala savetovanje za predstavnike muzeja i drugih nadležnih organa iz oblasti zaštite spomenika kulture, a prioritet je stavljen na prikupljanje i čuvanje autentičnih dokumenata iz ratnog razdoblja, koje je bilo motivisano pritiscima nakon donete rezolucije Informbiroa 1948. godine. Na ovaj način je trebalo prikazati autentičnost borbe jugoslovenskih partizana za slobodu, mimo pokušaja međunarodne diskreditacije od strane SSSR-a (isto). Međutim, već naredni zajednički sastanak predstavnika Zavoda za zaštitu spomenika kulture, Saveznog zavoda za statistiku i Centralnog odbora SUBNOR-a, održan 1956. godine u Zagrebu, usmeren je na problem zaštite spomenika NOB-a i definiciji onoga što bi trebalo smatrati spomenikom NOB-u (isto). U ovom periodu se postepeno počinje sa praktikovanjem socrealističkog

estetizma, koji karakteriše „pasivnost, neutralnost i kompromis prema stvarnosti“, što se oslikavalo kroz različite geometrijske oblike (Lajbensperger, 2013). Ti oblici prvenstveno treba da ostave estetski utisak na posmatrača, za razliku od spomeničkih prikaza u periodu pre toga, kada je ideološki izražaj bio najvažniji. Na primeru Spomenika jevrejskim žrtvama u Beogradu iz 1952. godine može se primetiti veće probijanje socrealističkog estetizma (isto). Ipak, paralelno sa tim, sve više se kritikuju spomenička rešenja na lokalnom nivou. Rešenja u vidu partizanskih grobalja, spomen-ploča, piramida ili obeliska nisu kvalifikovana kao „autentični spomenici“, a oni su bili dominantni na lokalnom nivou. Takođe, bilo je jasno da se lokalne zajednice u pogledu forme spomenika orijentišu prema tradicionalnijim formama sećanja na rat i poginule (Karge, 2014). One su se nadovezivale na religijske vidove pamćenja mrtvih, što u novom socijalističkom društvu nije bilo zabranjeno, ali se težilo njihovoj marginalizaciji. U pokušaju da objasni ambivalenciju između ovih praksi, istoričar umetnosti Oto Bihalji-Merin je na Trećem plenumu SUBNOR-a 1954. godine, izneo sledeće:

„Ja bih voleo da se svaki čovek seća naših palih drugova kada hoda svakodnevno, kada nedeljom ide u park da nađe ta mesta, kao što su druge kulture, nama strane, učinile. Recimo, hrišćanska kultura, koja je nama strana, ostavila je tragove za svoje martire na svim ćoškovima. To je bila velika pomoć, psihološka pomoć, a kasnije je to i prevaziđeno od drugih kultura. To je nama strano, ali kao ideja, kao trag za one koji su pali, koji su se borili za ono što se sada gradi, mislim da je to dobro.“ (Karge, 2014: 71)

Iako Bihalji-Merin više puta insistira na stranosti ovakvih vidova obeležavanja, bilo je jasno da njih nije bilo lako ukloniti iz lokalne upotrebe. Neposredno nakon rata su se na nekim grobovima partizanskih boraca videli i hrišćanski krstovi, a čak i tamo gde je postavljena petokraka, kompozicija je podsećala na tradicionalne grobove. Čak su primećeni i pokušaji totalnog menjanja narativa i priznate ratne hronologije. U selu Brezni je sveštenik Tihomir Veličković postavio spomen-ploču na kojoj je pisalo „Za slobodu i ujedinjenje srpskog naroda dadoše živote svoje od 1941. do 1947. godine“. Natpis se odnosio na pobunjenike protiv novouspostavljenog režima nakon rata, a SUBNOR se oštro pobunio protiv navedene spomen-ploče ističući da „niko od savremenika ne zna ni za kakvu borbu za ‘slobodu’ i ‘ujedinjenje’ nakon 1945. godine (...)“ (Bergholc, 2007).

Od šezdesetih godina, promocija ideje autohtonosti jugoslovenske borbe u Drugom svetskom ratu našla se u materijalizaciji čitavog niza spomen-parkova (Manojlović-Pintar, 2005). Monumentalnost ovih prostora nije se ogledala isključivo u veličini spomenika koji su postavljani, već u veličini autentičnih prostora novoformiranih memorijalnih kompleksa (Lajbenšperger, 2013). Novi memorijali koju su obeležavali „pale borce“ i „žrtve fašizma“ dobili su svoje apstraktne, tj. modernističke oblike. Dok su ranije skulpture isticale ratnu pobedu i poraz fašizma, nova mesta sećanja težila su da istaknu socijalističku revoluciju (Pejić, 2014). Poseban značaj dobijaju i civilne žrtve rata. Spomen-parkovi počinju da se grade na mestima stradanja u Kragujevcu, Nišu, Jasenovcu, Mostaru... gde se kroz apstraktne forme izbegavalo otvaranje nacionalnog imenovanja zločinaca i žrtava, a u cilja jačanja kolektivnog jugoslovenskog identiteta (Manojlović-Pintar, 2005). Pored njih, memorijalizuju se i mesta velikih bitaka, kao što je spomen-park Kadinjača. Tu se isticala institucija vojske kao ključnog nosioca državnog identiteta (isto). Ono što karakteriše ovaj vid memorijala jeste dublja interakcija i prožimanje sa posmatračem. Postajući neka vrsta „socijalističkog svetilišta“, pojedinac dobija ulogu hodočasnika od kojeg se zahteva veća fizička i mentalna angažovanost u procesu pristupanja memorijalnom prostoru i doživljavanja poruke koju memorijal prenosi. Kako je akcenat stavljen na stradale civile, ali i vojnike, apstraktne forme spomenika i grandioznost prostora ukazuju na strahote rata i kroz jake emocije koje prenose uspostavljaju komunikaciju sa pojedincem (Putnik, 2013).

Među grandioznim memorijalnim kompleksima našao se i spomenik Miodraga Živkovića, podignut na prostoru odigravanja Bitke na Sutjesci, koji je, iako nedovršen, predstavio Josip Broz Tito 1971. godine (Karge, 2014). Glavna vrednost ovog prostornog rešenja ogleda se u maksimalnom očuvanju pejzaža uz centralno mesto koje spomenik zauzima (Dizdarevic, Hudovic, 2012). U simboličkom smislu, spomenik se sastoji od dva slična masivna bloka koji označavaju mesto proboja. Oni su razdvojeni dubokim rovom i predstavljeni kao krila pobede (Milosevic, Nestorovic, 2022). Komunikacija sa posmatračem odvija se kroz promenu perspektive u odnosu na položaj tela posmatrača, gde se ulaskom u kompleks skulptura doživljava kao masivna i monolitna, ali koraćanjem spomenik dobija sofisticiraniji oblik, dajući iskustvo marširanja kroz planine, a daljim prolaskom daje utisak pretvaranja u krila (isto). Značajno je da u okolini

spomenika nema sličnih monumentalnih građevina koje je čovek napravio, pa mu odnos prema prirodi samo dodaje na snazi izražaja. On potvrđuje otvoreni pristup jugoslovenske arhitekture apstraktnim memorijalnim skulpturama u pejzažu, koje svoj futuristički oblik dobijaju uz pomoć trajnijih materijala, poput betona, ostavljajući, kako navode Milošević i Nestorović, autentičan izgled koji nije trpeo uticaje iz Evrope u istoj epohi (isto). Takođe, on je bio lišen socrealizma i bilo kakve komunističke simbolike.

Obeležavanje 15. godišnjice Bitke na Sutjesci

Iako se vremenom Peta neprijateljska ofanziva narativno profilisala kao ključna tačka u formiranju jugoslovenskog društvenog identiteta nakon rata, sve do obeležavanja 15. godišnjice Bitke 1958. godine, suštinski se nije razlikovala od značaja drugih bitaka. Deseta godišnjica Bitke nije pompezno praćena ni obeležena uz masovno učestvovanje, iako je od 1949. godine postojala masovna grobnica u kojoj je sahranjeno oko 800 partizana poginulih u Bici, kao i grob legendarnog partizanskog vođe Save Kovačevića. Nijedan od ovih objekata nije iniciran iz centra u Beogradu, već od strane Saveza boraca u Bosni i Hercegovini (Karge, 2014). Već 1954. godine odlučeno je da se pod nadzorom Odbora u BiH i Glavnog odbora SUBNOR-a osnuje komisija koja će se baviti uređenjem Sutjeske. Sve do 1957. godine radilo se na infrastrukturnom uređenju brdovitog prostora, od strane jedinica JNA i inženjera (isto). Značaj koji ova bitka dobija dokazan je i činjenicom da je komemoracija 1958. godine održana 4. jula, kada se u Jugoslaviji obeležavao Dan borca (Đorđević, 2021). Regionalni značaj Bitke pomera se na državni nivo. Dotadašnje prakse obeležavanja su mahom bile fokusirane na stradale i njihove članove porodice, kao i regione odakle su nastradali poreklom. Novi način obeležavanja, koji je trebalo da potvrdi grandiozni narativ o Sutjesci, počinje da uključuje vrh države, šire regionalne i političke organizacije (Karge, 2014). Formiran je posebni jugoslovenski odbor, koji je trebalo da se bavi pripremom obeležavanja Bitke i koji je, pored političara, sastavljen i od učesnika u borbi i umetnika, kao što su Đorđe Andrejević-Kun, Anton Augustinčić, Dobrica Ćosić, Edvard Kardelj, Miko Tripalo... (isto). Odbor Saveza boraca je od strane Saveznog izvršnog veća dobio 200 miliona dinara i gotovo čitav novac potrošio na pripremu svečanosti 4. jula 1958. godine (isto). Krovni naziv svih društvenih

organizacija koje su učestvovala u pripremi događaja bio je „Bratstvo i jedinstvo“ (Đorđević, 2021). Pripremne radnje uoči proslave trajale su danima pre 4. jula. Prvog jula je na Tjentištu otvoren Šesti slet planinara Jugoslavije. Predsednik Josip Broz Tito je 2. jula svečano otvorio put Gacko–Foča. Poseban značaj imalo je otvaranje spomen-bolnice „Proleterskih brigada“ u Foči, 3. jula 1958. godine. Ona je otvorena i opremljena uz pomoć Odbora za obeležavanje i uređivanje istorijskih mesta, a otvorio ju je predsednik Centralnog odbora Saveza boraca Aleksandar Ranković (1958). On je u poruci borcima NOR-a Jugoslavije istakao:

„Za našeg čoveka, za građane naše socijalističke Jugoslavije, Sutjeska je nepresušni izvor vere u sopstvene snage koje su nas održale na putu do oslobođenja i koje nas nose u izgradnji novog života, savlađujući sve prepreke na tom putu. Zbog toga je Sutjeska naša prošlost, kojoj kad se vraćamo ne idemo nazad, već napred i uvek dalje napred (...) Četvrtog jula mi ćemo doći na Sutjesku da se setimo naših palih drugova u nadčovečanskoj borbi. Njima u slavu mi ćemo se na Tjentištu, pod ratnim zastavama njihovih proleterskih i udarnih brigada, ponovo svrstati u borbene redove pred drugom Titom, legendarnim komandantom Narodnooslobodilačkog rata i najvećim čovekom koga je dala istorija naše zemlje.“ (Ranković, 1958: 9-10)

Bitka na Sutjesci bila je glavna tema u novinama nedeljama pre obeležavanja 15. godišnjice, a dodeljen joj je i poseban segment unutar školskog programa. Nedelju dana pre početka proslave organizovan je marš putevima Četvrti i Pete ofanzive u dužini od 156 kilometara, a planirano je i objavljivanje časopisa *Sutjeska* (Đorđević, 2021). Savez kulturno-prosvetnih društava Bosne i Hercegovine osmislio je i kulturni program pod nazivom „Poetsko-muzička panorama Sutjeske“ i sinopsis za delo *Akordi Sutjeske* (isto).

U glavnoj svečanosti 4. jula 1958. godine učestvovalo je oko 70 hiljada ljudi (Karge, 2014). Na čelu povorke nalazio se Josip Broz Tito, kao vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, zajedno sa ostalim oficirima. Ostali učesnici grupisani su prema borbenim jedinicama i brigadama u kojima su se borili, pa su na ovaj način pozicionirani kao glavni izvođači koji će pred grobnicom biti privremeno izjednačeni sa svojim palim drugovima, gde zamenom uloga postaju jedno telo satkano od prošlosti i sadašnjosti (Đorđević, 2021). Josip Broz

Tito je pozvao na minut ćutanja, kada su svi u svečanoj tišini odali poštu palim drugovima na Sutjesci. Josip Broz Tito je u svom govoru istakao:

„Drugovi i drugarice, ovo mjesto na Sutjesci biće mjesto na kom će se nadahnjivati i sadašnje i buduća naša pokoljenja. Na ovom mjestu nadahnjivaće se naše mlade generacije heroizmom i vjernošću, koje je pokazala sadašnja generacija dajući svoje živote i svoju krv u neumornoj i teškoj borbi vođenoj zato da bi budućim generacijama bilo ljepše i bolje. Danas mi slavimo ovaj veliki dan, Dan borca, baš ovdje, na ovom bojištu, zato što Sutjeska ima značaj za sve naše narode“ (Broz, 1958: 17).

Takođe, izvršena je smotra učesnika Bitke na Sutjesci i pročitao ukaz o odlikovanjima ordenom Narodnog heroja 16 brigada i Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, kao i naredba o ustanovljenju spomenice „Sutjeska“ (Knežević, 1958). Tokom smotre su iza boračkih jedinica stajali članovi raznih društvenih organizacija i bataljon mladih oficira koji je prešao put palih boraca Sutjeske. Smotru je izvršio Josip Broz Tito, a raport predao nekadašnji komandant Prve proleterske divizije Koča Popović (isto). Prilikom polaganja venaca, „kolektivno telo“ je razbijeno i samo su odabrani učesnici imali propisane pokrete, dok su ostali zadržali pozu mirovanja. Iz prethodno formiranog „kolektivnog tela“ dolazi do izdvajanja značajnih političkih i vojnih grupa i pojedinaca, koji polažu vence, dok ostali miruju u pozicijama posmatrača (Đorđević, 2021). Uz intoniranje Betovenovog Posmrtnog marša, pevanjem hora i artiljerijskom paljbom, na spomen-kosturnicu je položeno 25 venaca od svežeg cveća (Knežević, 1958). Pored Josipa Broza Tita, vence je položio i predsednik Ujedinjene Arapske Republike Gamal Abdel Naser, zatim predstavnici Savezničkih vojnih misija Engleske, SAD i SSSR, delegacija Svetske federacije bivših boraca, delegacija Međunarodne konferencije bivših ratnih zarobljenika, delegacija Međunarodne federacije pokreta otpora, kao i delegacija Nacionalnog udruženja partizana Italije. Pored inostranih, vence su položile i delegacije jugoslovenskih udruženja kao što je Centralni komitet SKJ, Savezno izvršno veće, JNA, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, Savez sindikata Jugoslavije i drugi (isto).

Nakon polaganja venaca, pojedinačne grupe učesnika su zauzele specifične položaje mirovanja, u zavisnosti od svoje uloge. Predstavnici političkog vrha, vojska i borci su zauzeli uspravan stav sa pogledom ka napred, dok drugi učesnici obaranjem

pogleda izražavaju žaljenje, narušavajući svoj uspravni položaj (Đorđević, 2021). Na ovaj način se simbolički reprodukuje raspored snaga unutar političke zajednice, potvrđujući postojeće hijerarhijske odnose (Đorđević, 1997). Iako je početak performansa kratkotrajno inkorporirao „bratstvo i jedinstvo“ i zamenu uloga između živih i mrtvih učesnika, već smotra pokazuje odvajanje političkog vrha, vojske i boraca kao glavnih protagonista u komemoraciji (Đorđević, 2021). Smotru je zamenio miting, gde su učesnici u komemoraciji dobili nove uloge i potvrdili postojeću društvenu hijerarhiju. Oni su stajali uspravno, podizali ruke i time potvrđivali poruke koje je govornik slao. Kako ističe Marija Đorđević, mesto na kom se komemoracija održala je već tada ostvarilo svoju samoreferentnost, i to kroz dualni status svoje samoreferentnosti (Đorđević, 2021). Samoreferentnost se odnosi na stvaranje značenja mesta kroz sopstvenu simboliku i značaj za formiranje kolektivnog društvenog identiteta. Dualni status samoreferentnosti potvrđuje to da je lokacija već korišćena za organizovane prakse sećanja, kao i da je samoreferentnost obezbeđena autentičnošću mesta, kao šireg prostora gde se odigrala Peta neprijateljska ofanziva i gde je sahranjeno više boraca Bitke na Sutjesci (isto). Proslava je završena narodnim zborom i predajom Povelje naroda Jugoslavije Josipu Brozu Titu. Zbor je otvorio Đuro Pucar Stari, a među govornicima su bili Josip Broz Tito i Gamal Abdel Naser (Knežević, 1958).

Obeležavanje 30. godišnjice Bitke na Sutjesci i promena društvenog konteksta

Šezdesete donose talas promena u zemlji i inostranstvu. Jugoslavija trpi ekonomske reforme, koje donose boljitak, a nakon toga i krizu. Nacionalizam sve više jača, a studentske pobune 1968. godine daju signal da omladina nije spremna da nekritički prihvati zaostavštinu prošlog vremena i sve više birokratizovano društvo (Vučetić, 2012). Paralelno s tim dešavanjima u Jugoslaviji, na Zapadu dolazi do sve jačeg društvenog određenja prema Drugom svetskom ratu kroz priču o Holokaustu. Televizijsko prenošenje suđenja Adolfu Ajhmanu u Jerusalimu 1961. godine i procesuiranje zločinaca iz Aušvica u Frankfurtu 1964. godine dali su novi utisak o Holokaustu sa pozicije značaja za jevrejske žrtve, ali i o Drugom svetskom ratu kao periodu besmislenog i svirepog razaranja. Naknadno je u Nemačkoj, krajem sedamdesetih, prikazana i američka serija *Holokaust*, koja je učvrstila priču o Holokaustu i masovnoj publici dala vizuelni utisak užasa

(Subotić, 2021). U Jugoslaviji je istovremeno traženo veće priznanje za civilne žrtve rata. Kako se ne bi pokvarila idealizovana slika rata kao „herojskog doba“, ubijanje u koncentracionim logorima i fašistički teror predstavljao se kao herojski čin. Ipak, pritisak koji su ostvarili preživeli logoraši i njihove porodice dao je žrtvama jači izražaj u javnosti, iako je svakako bio dosta manji u odnosu na Zapad (Karge, 2014). To ne sme umanjiti činjenicu da se Jugoslavija u tom trenutku sve više otvara prema Zapadu. U pogledu politike ili ekonomije, uticaj je bio veliki, ali poseban značaj dobijaju američki i britanski uticaji na omladinu posredstvom džeza i rokenrola (Vučetić, 2012). Značaj rokenrola nije se video samo u melodiji ili ritmu koji nosi sa sobom, već u činjenici da su ga stvorili mladi ljudi koji su oko njega izgradili sopstveni pogled na svet. Čak i u Americi, gde je stvoren, rokenrol je viđen kao subverzivna delatnost, ne samo zbog toga što je zagovarao jeftine užitke ili obračune sa autoritetima, već što je podsticao razmišljanje izvan strogo utvrđenih društvenih normi. Tu je izražena pobuna mladih protiv starih, modernih protiv konzervativnih, pacifista protiv rata, ali i pobuna protiv autoriteta socijalizma u zemljama gde je bio na snazi (Vučetić, 2012). On se šezdesetih sve više probija putem radija, ploča ili džuboksa. Rokenrol je paralelno pratio tvist, kao trend s podijuma za igru, koji je bio zastupljen u svim delovima Jugoslavije, a posebno u pomorskim gradovima Hrvatske (isto). Energija koju su rokenrol i tvist donosili dovela je do osnivanja prvih rok-bendova 1961. godine – Sjene, Roboti, Uragani, Iskre i drugi. To nije prošlo nezapaženo od strane vlasti, koje su već 1962. godine u analizi Ideološke komisije CK SKJ izneli da mlade manje zanima privredni razvoj od tvista. Tvist se ipak posmatrao kao „blaža varijanta“ u odnosu na rokenrol, pa ni u SSSR-u, gde je zatvorenost ka uticajima sa Zapada bila puno veća, nije naišao na strogu zabranu (isto). Kako rokenrol nije smanjivao svoj uticaj, vlasti su se potrudile da ovu vrstu muzike institucionalizuju, što bi im omogućilo i veću kontrolu nad njenim širenjem. Domaći rokenrol tako izbija na javnu scenu, a rokerske svirke postale su redovne u domovima kulture, pa i na raznim partijskim i državnim manifestacijama. Prvomajski uranci ili omladinske radne akcije postaju sve manje interesantne mladima i oni traže nove prostore za okupljanja. Vlast je uticajem na rokenrol sužavala prostor za izražavanje nezadovoljstva mladih na unutrašnjem planu, a na spoljnom potvrđivala Zapadu da je Jugoslavija spremna da prihvati njihove vrednosti, dok Istoku da se socijalizam može graditi na jedan autentičan način (isto). Jugoslavija je definitivno potvrdila svoju autentičnost, gde

rokeri nisu samo zauzimali medijski prostor kao oni na Zapadu, već su postali i deo establišmenta. Ali, takva atmosfera je doprinela da mladima, naročito u velikim gradovima, idoli postanu muzičari poput Džimija Hendriksa ili Džona Lenona, a da heroje NOB-a potisnu (isto). Svakako da rokenrol nije promenio jugoslovensku državu u meri u kojoj je Zapad priželjkivao, ali je uspeo da kroz menjanje brojnih elemenata svakodnevnog života utiče na formiranje prozapadnih pogleda generacija koje su dolazile (isto).

Postignuta samoreferentnost stvorenog prostora bila je prisutna i više od dve decenije od odigravanja Bitke. Sada je omladina počela da se uključuje u sam komemorativni čin, kako bi se postigao cilj mesta sećanja kao sredstva kolektivne identifikacije, gde se sadašnjost spaja sa prošlošću, a vrednosti koje su stvorene prenose i u budućnost (Đorđević, 2021). Omladina se uključila u uređivanje memorijalnog kompleksa kroz ORA Sutjeska već početkom sedamdesetih godina (Đorđević, 2017). U radu je bio aktivan veliki broj srednjoškolaca, studenata, omladine sa sela, kao i mali broj pripadnika bivših boraca. Radili su na uređenju rekreativnog centra, rekonstrukciji puteva Tjentište–Dragoš Sedlo i Tjentište–Ozren, a čak su i učesnici iz ORB „Ibrahim Perviz“ iz Zenice postigli nezabeleženi učinak svih prethodnih radnih akcija (Ristanović, 2014).

Proslava tridesete godišnjice Bitke 1973. godine obeležena je 4. jula, kao i godinama pre toga. Te godine je proslava dostigla broj od 100 hiljada učesnika, što je bio dotadašnji rekord. Ono što je proslavu razlikovalo u odnosu na prethodne godine je konačan završetak memorijalnog kompleksa, „tako da je komemorativni performans po prvi put održan unutar arhitektonskih i skulptorskih konfiguracija, koje su određivale tok i formu izvođenih pokreta“ (Đorđević, 2021). Slično prethodnim godinama, uoči obeležavanja je organizovan marš putevima Pete neprijateljske ofanzive. Učesnici su formirali brigade i nosili partizanske uniforme, kako bi oslikavali iskustvo predaka i na taj način se telesno uključili u poželjnu interpretaciju istorije (isto). Ono što je svakako obeležilo ovu komemoraciju jeste direktno uključivanje omladine kao protagonista komemoracije. Oni su bili deo svih prethodnih u različitim ulogama, ali obeležavanjem 25. i 30. godišnjice oni postaju nosioci performansa. Sutjeska je paralelno postala deo svakodnevnice, inkorporirana u popularnu kulturu i svakodnevne aktivnosti. Fudbalski klubovi i škole počeli su nositi njeno ime. Došlo je do stvaranja muzičkih numera posvećenih najvažnijim ličnostima Bitke, kao što je pesma posvećena Savi

Kovačeviću u izvođenju Nene Ivošević (isto). Najizazovniji projekat koji je imao za cilj da Bitku na Sutjesci uvede u svakodnevnicu je produkcija filma pod istim nazivom. Film se video kao projekat od opšteg, jugoslovenskog značaja, u čijem finansiranju su pomogli izvršna veća republika, Jugoslovenska narodna armija, privredne zajednice iz čitave Jugoslavije, kao i Savezno izvršno veće (Karge, 2014). Scenario za film su pisali Vuk Manković, Sergej Bondarčuk i Igo Piro, režirao ga je Stipe Delić, a muziku pisao Mikis Teodorakis (Đorđević, 2021). Nemanja Zvijer primećuje da je jedna od glavnih karakteristika filma bila prikazivanje multietničkog karaktera partizanske vojske, a u cilju da zajednička saradnja naroda Jugoslavije može doneti uspeh i prosperitet i u budućnosti, kao i tokom Bitke na Sutjesci. Čak je i Josip Broz Tito sugerisao kreatorima filma da Druga proleterska brigada nije trebalo da se predstavi kao isključivo srpska (Zvijer, 2014). I pored toga, multietnički karakter partizanskih boraca nije izostao. Boris Dvornik se ostvario u ulozi Ivana „Dalmatinca“, Ljuba Tadić u ulozi Save Kovačevića iz Crne Gore, a Stojan Arandžević u ulozi sveštenika koji na šajkači nosi petokraku i krst. Prijateljstvo između Nikole (Velimira Bate Živojinovića) i Ivana „Dalmatinca“ (Borisa Dvornika) predstavlja još jednu simboličku poruku filma koja treba da prenosi vrednosti bratstva i jedinstva kroz prisan odnos boraca iz Srbije i Hrvatske (Delić, 1973). Upotreba ovog filma pokazala je nove uticaje i obeležje vremena, gde komunikacija putem slika dobija premoć u odnosu na ostale vidove komunikacije. Tako i televizija, po Stojičiću, ulazi u polje vaspitanja i pred sobom postavlja ambiciozne zadatke u očuvanju vrednosti revolucije i razvijanju patriotskih osećanja (Stojičić, 1976). Film je premijerno prikazan 3. jula 1973. godine, u sklopu zvaničnog otvaranja memorijalnog kompleksa i obeležavanja tridesete godišnjice Bitke (Đorđević, 2021).

ZAKLJUČAK

Delovanjem značajnih društvenih i političkih aktera i njihovih praksi u posleratnoj Jugoslaviji postalo je jasno da je novi poredak bilo potrebno učvrstiti kroz stvaranje narativa o borbi partizana kao jedinoj legitimnoj i uzvišenoj. Individualno pamćenje, koje objašnjava Alaida Asman, može se primeniti na svakog pojedinačnog borca koji je svojim neposrednim iskustvom doživeo ratna dejstva. Međutim, ona navodi da pamćenjem nije moguće formirati jasne, funkcionalne

slike bez komunikacije sa društvom u određenom vremenskom periodu. „Lična sećanja ne postoje“, kako ona navodi „samo u posebnom socijalnom miljeu, nego i specifičnom vremenskom horizontu. Taj vremenski horizont suštinski određuje smena generacija (...) Zbog toga, pamćenje oslonjeno na komunikaciju možemo zvati i kratkoročnim pamćenjem jednog društva“ (Karge, 2014: 25). Socijalno pamćenje se odnosi na žive aktere koji svojom interakcijom stvaraju slike sveta (isto). S obzirom na to da je ono generacijsko, može se primeniti na ratnu i posleratnu jugoslovensku generaciju.

Ratna generacija je kroz krovnu organizaciju SUBNOR uživala brojne pogodnosti novog društvenog poretka. Činjenica da su svojim delovanjem u ratu dali doprinos stvaranju nove države doprinosila je da su sebe mogli videti kao utemeljivače novog sistema, koji je bilo potrebno izgraditi. Kazaz ističe da monumentalizacija rata nije počivala samo na ideološkom ključu, već se novi poredak uspostavio kao vrhunac humanizma koji počiva na ideji humanizacije i prosvetiteljske promene sveta (Kazaz, 2009). Slično njemu, Milan M. Miladinović navodi da su Bitke na Neretvi i Sutjesci pokazale izražaj moralno-humanih osobina borca (Miladinović, 1969). Samim tim, isticanjem pozitivnih osobina preživelih boraca i njihovim slavljenjem povodom obeležavanja važnih datuma, može se zaključiti da je njihovo generacijsko pamćenje rata bilo puno afirmativnije i življe.

Na posleratnu generaciju je moguće primeniti koncept socijalnog pamćenja, ali i onoga što Alaida Asman naziva kolektivnim pamćenjem (Asman, 2011). Kroz socijalno, tj. generacijsko pamćenje, prema mladima su bile usmerene aktivnosti značajnih društvenih aktera koje su im trebale približiti poželjne ratne narative. Ipak, stvaranjem vremenske distance i pod uticajem novih trendova, mlada generacija se udaljavala od onoga što su ratne generacije smatrale prihvatljivim. Njihovi komunikacioni kodovi počeli su sa sobom da nose propitivanje starih vrednosti, kroz promenu odnosa prema Drugom svetskom ratu na čitavom evropskom tlu, ali i kroz popularnu kulturu u vidu novih muzičkih žanrova i filmova. Oni tako prelaze u proces učvršćivanja zajednice kroz formiranje kolektivnog pamćenja. Kolektivnim pamćenjem je trebalo prevazići ograničene, vremenski strukturisane kolektivne komunikacije i preći u materijalizovano, ritualno pamćenje (Asman, 2011). Ovaj prelazak se može uvideti kroz mnogo veće uključivanje mladih u komemorativne rituale na memorijalnim mestima, stvaranjem grandioznih memorijalnih mesta tokom šezdesetih i angažovanjem mladih u uređivanju tih

memorijalnih mesta. Sve to se održavalo i na komemorativne prakse u Dolini heroja, na primeru komemoracija iz 1958. godine i 1973. godine. Komemoracija iz 1958. godine se izvodila na neizgrađenom memorijalnom kompleksu, gde su u prvom planu bili učesnici Bitke na Sutjesci, zajedno sa predstavnicima lokalnih i inostranih vlasti. Oni su učestvovali u minutu ćutanja, polaganju venaca, smotri boraca, kao i naknadnom mitingu. Na taj način se postigao efekat stapanja prošlosti i sadašnjosti u jednu celinu, izjednačivši poginule i preživele borce (Đorđević, 2021).

Komemoracija iz 1973. godine donela je izmene u predstavljanju značaja Bitke na Sutjesci. Borci usled vremenske distance više nisu bili centralna grupa na komemoraciji – tada su to postali mladi ljudi. Smrću preživelih boraca, prostor Sutjeske prelazi iz mesta živog sećanja u prostor istorijskog mesta, koje je potrebno oživeti mimo neproživljenog iskustva (isto). Omladina je postavljena u istu ravan sa nekadašnjim borcima i vojnicima, čime su predodređeni da budu heroji budućnosti. To je označilo definitivno odvajanje prostora Doline heroja od mesta koje podseća na skoriju istoriju i lično proživljeno iskustvo, pa je i prostor postao scena za performanse gde se o prošlosti samo uči iz sadašnjosti (isto). Komemoracija se sada izvodila u izmenjenom okruženju – došlo je do uređenja memorijalnog kompleksa na Tjentištu i podizanja spomenika. Mladi su pre toga učestvovali i u uređenju kompleksa, kroz omladinsku radnu akciju na Tjentištu početkom sedamdesetih godina. Oni sada zauzimaju poziciju koju su imali borci, prelazeći partizanski marš Pete neprijateljske ofanzive i noseći partizanske uniforme, uživajući fizičko uključivanje u poželjnu interpretaciju istorijskog događaja (isto).

Insistiranje da se mladi više uključe u interpretaciju poželjnih narativa pokazalo je krizu sa kojom su se akteri u prenošenju suočavali. Dodatnim jačanjem već postojeće slike rata težilo se dodatnoj emocionalizaciji NOB-a. Ipak, produbljivanje društvene krize odrazilo se i na gubljenje zainteresovanosti za komemoracije koje su simbolisale zajedničku borbu. Tako 4. jula 1991. godine, prvi put od odabira ovog dana kao simboličkog datuma komemorisanja bitke na Sutjesci, nije došlo do organizovanja svečanosti u Dolini heroja (Karačić, Banjeglav, Govedarica, 2012).

LITERATURA

- Asman, A. (2011) *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bajford, J. (2011) *Staro Sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Bergholc, M. (2007) Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR 1947–1965. *Godišnjak za društvenu istoriju* 14, 61-82.
- Broz, J. B. (1958) Govor druga Tita. U Knežević, D. (ur.) *Sutjeska: nepresušni izvor vere u sopstvene snage* (13-26). Beograd: Kultura.
- Broz, J. T. (1952) Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. U *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju – VI kongres KPJ* (7-116). Beograd: Kultura.
- Broz, J. T. (1958) Zadaci Saveza komunista u vezi sa međunarodnom situacijom i unutrašnjim razvojem socijalističke izgradnje Jugoslavije. U *VII kongres SKJ* (7-90). Beograd: Kultura.
- Delić, S. (reditelj) (1973) *Bitka na Sutjesci* (film). Bosna film, Centar filmskih radnih zajednica i Zeta film.
- Dizdarevic, L. i Hudovic, A. (2012) The lost ideology – Socialist Monuments in Bosnia. U *First International Conference on Architecture and Urban Design* (455-464). Tirana: Epoka University.
- Đorđević, J. (1997) *Političke svetkovine i rituali*. Beograd: Dosije.
- Đorđević, M. (2017) Performance of commemorating/performing heritage: Roles of remembering and heritagization of World War II. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 65, 147-162.
- Đorđević, M. (2021) *Jugoslavija pamti: mesto, telo i pokret za prostore izvođenog nasleđa*. Beograd: Europa Nostra Srbija.
- Horvatinčić, S. (2017) *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije* (Doktorska teza). Posljediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti u Zadru.

- Karačić, D.; Banjeglav, T. i Govedarica, N. (2012) *Re:vizija prošlosti: politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo: ACIPS i Friedrich Ebert Stiftung.
- Karge, H. (2014) *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Katroga, F. (2011) *Istorija, vreme i pamćenje*. Beograd: Clio.
- Kazaz, E. (2009) Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata: Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja. U Čipek, T. i Bosto, S. (ur.) *Kultura sjećanja: 1945, povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (141-154). Zagreb: Disput.
- Knežević, D. (ur.) (1958) *Sutjeska: nepresušni izvor vere u sopstvene snage*. Beograd: Kultura.
- Kuljić, T. (2006) *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lajbenšperger, N. (2013) Memorijali Drugog svetskog rata u službi dnevno-političkih potreba socijalističke Jugoslavije. U Kadijević, A. i Popadić, M. (ur.). *Prostori pamćenja* (280-294). Beograd: Odeljenje za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet.
- Manojlović-Pintar, O. (2005) Uprostoravanje ideologije: spomenici Drugog svetskog rata i kreiranje kolektivnih identiteta. U Graovac, I. (ur.) *Dijalog povijesničara* (287-307). Zagreb: Friedrich Neumann Stiftung.
- Manojlović-Pintar, O. (2014) *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mihić, J. Lj. (1978) *Sutjeska: kulturnoistorijski spomenici i centri za rekreaciju*. Tuzla i Tjentište: Univerzal i Nacionalni park Sutjeska.
- Miladinović, M. M. (1969) Humanistička suština Neretve i Sutjeske. U Borojević, B. (ur.) *Neretva-Sutjeska 1943.* (600-606). Beograd: Vojnoistorijski institut.
- Milosevic, J. i Nestorovic, M. (2022). A continuum between sculptural and structural form in the Sutjeska Memorial. U duo Hue, S.; zhi Wu, J. i jun

- Sun, G. (ur.) *The 2022 Annual Symposium of the International Association for Shell and Spatial Structures & The 13th Asian-Pacific Conference on Shell and Spatial Structures INNOVATION, SUSTAINABILITY AND LEGACY* (1-10). Beijing: International Association for Shells and Spatial Structures (IASS).
- Norra, P. (1989) *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations* 26, 7-24.
 - Pejić, B. (2014) *Jugoslovenski spomenici: umetnost i retorika moći*. U Brumund, D. i Pfeifer, C. (ur.) *MONUMENTI: promjenjivo lice sjećanja* (10-11). Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst.
 - Putnik, V. (2013) *Estetika i uloga memorijalnih parkova u Jugoslaviji na primeru Spomen kompleksa „Kadinjača“*. U Kadijević, A. i Popadić, M. (ur.) *Prostori pamćenja* (295-306). Beograd: Odeljenje za istoriju umetnosti, Filozofski fakultet.
 - Ranković, A. (1958) *Poruka Aleksandra Rankovića borcima Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*. U Knežević, D. (ur.) *Sutjeska: nepresušni izvor vere u sopstvene snage* (9-12). Beograd: Kultura.
 - Ristanović, V. S. (2014) *To su naših ruku dela: herojska i slavna epopeja omladinskih radnih akcija*. Beograd: Kosmos.
 - Spomenik Database. (n. d.). *Tjentište (Тјентиште) – The Battle of Sutjeska Memorial Monument Complex in the Valley of Heroes*. <https://www.spomenikdatabase.org/tjentiste> [9. 11. 2025]
 - Stipić, D. (2024) *U borbi protiv zaborava: odnos prema Holokaustu u socijalističkoj Jugoslaviji 1945–1991*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
 - Stojičić, Đ. (1976) *Uticaj televizije na širenje patriotskih osećanja i revolucionarnih tradicija*. U Šijaković, M. (ur.) *Patriotizam i revolucionarne tradicije* (145-150). Beograd: Udruženje publicista.
 - Subotić, J. (2021) *Žuta zvezda, crvena zvezda: sećanje na Holokaust posle komunizma*. Beograd: Clío.
 - Vučetić, R. (2012) *Koka-kola socijalizam: amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šesdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.

- Yugopapir. (n. d.). *Gradi se spomenik na Tjentištu, kipar Miodrag Živković '71: Sutjeska živi u meni punih deset godina*. <http://www.yugopapir.com/2019/12/gradi-se-spomenik-na-tjentistu-kipar.html> [9. 11. 2025]
- Zvijer, N. (2014) Presenting (Imposing) Values through Films. The Case of the Yugoslav Partisan Films. *Images – Journal for Visual Studies* 2 (2).

POLITICS OF MEMORY IN THE SFRY: A CASE STUDY OF THE VALLEY OF HEROES

Summary: The subject of this research is the state's performative practices of remembrance in the Valley of Heroes, examined in the context of the significance of the Second World War for the consolidation of the collective social identity in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY). More specifically, the research focuses on the commemoration of the 15th anniversary of the Battle of Sutjeska in 1958, a moment when the battle gained new importance and came to symbolize victory, willingness to sacrifice, and the Yugoslav character of the Partisan units. In addition to this anniversary, attention is also given to the 30th anniversary of the battle, marked in 1973, when the memorial complex at Tjentište was completed. The accompanying commemorative program introduced new strategies oriented toward the future and younger generations, who, in the decades following the war, matured within a different social context and developed their own communicative codes. Broadly speaking, the research encompasses an analysis of the actors who shaped and formed narratives about the Second World War, their practices of preserving memories of the war and the fallen, as well as the construction of spaces of remembrance. By analyzing the aforementioned content through qualitative methods, including a case study approach, discourse analysis, and diachronic comparative analysis, this paper aims to demonstrate how changes in the country's social relations were reflected in the politics of memory and commemorative practices in the Valley of Heroes, as one of the most significant sites of remembrance for the transmission of desirable values within the then-Yugoslav society.

Keywords: *memory politics, SFRY, Valley of Heroes, Sutjeska, commemorations*